

Türk Tarihine Başlangıç*

Muhyiddin

Sadeleştiren: Feyza Betül Köse

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

fbeyzaerz@gmail.com

Efendiler, ilk dersimizde Türk tarih eğitimi konusunda karşılaşılan sorunlara ve tarih öğretmenlerinin görevlerine dikkatinizi çekmeye çalışmıştım. Bu dersimizle de asıl konumuza giriyoruz.

Türk tarihini inceleme ve eğitimi konusundaki sorunların, en fazla okullarda kolayca öğrenebilecek derecede hazırlanmış düzenli bir Türk tarih kitabının olmamasından kaynaklanacağını, ilk dersimizle de bir dereceye kadar anlamış bulunuyorsunuz. Gerçekte, mevcut yeni ve eski bir hayli esere rağmen, halen Türk tarihinin tam manasıyla yazıldığını iddia etmek mümkün değildir. Hatta telif edilmek şöyle dursun, herhangi bir yazım esasını teşkil edebilecek derecede açık ve kesin bir Türk tarihi kadrosu dahi vücuda getirilememiştir. Eski Osmanlı vakanüvislerinin yalnız Osmanlı Sarayını bakışlarının merkezine [401] alan ve tarihçi gözünü bu saraydan çok az uzaklara doğru gezdiren tarih algılarının ananeleri, halen Türk tarihi üzerinde hâkim bir rol ifa ediyor. Tarihçilerimizin kullandıkları tarihî bilgi malzemesi, bu gelenekçi vakanüvislerin eserlerinden alınmış malzemelerden ve bu malzeme ile inşa edilen tarih fikirleri de yine o vakanüvis tarihlerinden çıkan fikirlerdir. İşte, bunun içindir ki Türk tarihine henüz ortaya konulmamış nazarıyla bakmaya mecburiyet doğuyor.

Bu fikri size iyi anlatabilmek çok önemlidir. Şimdi yapacağım açıklamalara iyi dikkat eder ve henüz anlayamadığınız noktalar hakkında benden açıklama isterseniz size Türk tarihinin esaslı bir noktasını anlatmış olabileceğimi zannediyorum.

Efendiler, tarihte üç unsur vardır: zaman, coğrafi çevre ve beşerî kitle. Yani, herhangi bir tarih binası ortaya koyabilmek için o binanın inşasında kullanılacak malzemenin esas itibarıyla bu üç unsurdan birine mensup bulunması gerektiği gibi, başka bir bakış açısından, bir milletin de tarihinin yazılması demek; öncelikle bu üç unsurunun

* "Türk Tarihine Başlangıç -ikinci ders-" **Felsefe ve İctimâiyyât Mecmuası**, yıl: 1, sayı: 6, Kanûni Evvel 1927, İstanbul, sayfa: 401-411.

açık ve kesin bir şekilde düzenlenmesi ve belirlenmesi demektir. Şu halde Türk tarihi denildiği zaman, önce bu tarihin alanını diğer herhangi bir tarih alanından ayırmaya yarayacak olan şu üç temel soruya cevap vermek gerekliliği hâsıl olur. Bu sorular şunlardır:

1. Türk tarihi hangi zamandan itibaren başlar, hangi zamanda sona erer? (veya konumuzda olduğu gibi devam eder?)

2. Türk tarihinin coğrafi çerçevesi neresidir?

3. Hangi kitleye Türk ismi vereceğiz?

İşte, Türk tarihinin hâdiselerini inceleyip, tasnif ederek bunları bir tarih kronolojisi içerisinde sıralamak suretiyle ilmî bir tarih anlatımı ortaya getirebilmemiz için, her şeyden önce, bu üç soruyu tahlil ederek bunlara önce ayrı ayrı sonra da hepsine birden açık ve kesin olduğu kadar aynı zamanda kısa ve kapsamlı birer cevap vermek mecburiyetindeyiz.

Önce zaman unsurunu ele alalım: [402]

Bildiğiniz gibi herhangi bir tarihin, bir tarih devri, bir de tarih öncesi devri vardır. Bugünkü bilgilerimize göre beşerin yeryüzündeki hayatının tarihi demek, bu hayata ait hâdiselerin bizce açık ve kesin bir şekilde bilinmeye başladığı zamandan beri süregelen anlatımı (hikâyesi) demektir. Bu hâdiseleri açık ve ispat edilmiş olarak tanıdığımız, bunları tarihî bir kronoloji içinde bir birine bağlamayı başardığımız devir tarih devridir. İnsanlık tarihinde, bu devri eski Mısırlıların Nil nehri kenarlarında göçebelikten çıkarak, malum olan coğrafi çevreyi vatan edinmeye başlamalarından itibaren tanıyoruz. Bundan önceki devir, yani insan yaşamının hâdiseleri bizce açık ve peş peşe sıralanmış bir şekilde bilinmediği zamanlara ait tarih dönemi de insanlığın tarih öncesi yaşamıyla ilgilidir. Tarih öncesi çağ hakkında tamamıyla bilgisiz değiliz. Bilakis Arkeoloji, Jeoloji, Antropoloji gibi ilimlerin kendi sahalarında yaptıkları araştırma ve incelemeler sayesinde tarih öncesi beşer hayatına dair de birçok bilgiye sahibiyiz; ancak bu bilgilerin bir kısmı açık ve ispat edilmiş olmadığı gibi, bir kısmının arasında da zaman ve ilişki bağlantısı yoktur. Bunun için bu devri, tarihin inceleme alanının dışında tutuyoruz. Ne zaman yeni yeni keşifler, yeni yeni bilgiler herhangi bir tarih öncesi dönemi tamamen aydınlatır ve o zamanlara ait vaka ve hâdiseleri herhangi bir kronolojik çerçevede birbirine bağlarsa o zaman bu devir tarih öncesine ait olmaktan çıkarak tarih sahasına intikal eder. Böylece âlimlerin yorulmak bilmeyen gayretleriyle her gün daha çok artan inceleme ve araştır-

maları sayesinde tarih devirlerinin zaman sınırları her gün biraz daha büyüyecek ve tarih devirleri tarih öncesi devirlere doğru uzanarak tarih öncesi dönemlerin zaman sınırlarını daraltacaktır. Mesela eski Mısır tarihi yakın zamanlara kadar bilinmiyordu; fakat özellikle hiyerogliflerin okunmasının yolu bulunduktan sonra, Mısır'ın tarihi gün yüzüne çıkmış ve Mısır tarihi ile birlikte geniş bir tarih öncesi dönem de milattan önceki zamanın karanlık ve bilinmezliklerle dolu sahasından koparak, tarih sahasını genişletmek üzere tarih devrine geçmiştir.

Bütün beşeriyet için olduğu gibi, kavimlerin ve milletlerin de böyle tarih devirleri ve tarih öncesi devirleri vardır. Mesela, tarihte herhangi bir kavmin veya milletin ismini [403] görüyoruz. Bu isim bir zaman önce mevcut olduğu gibi bu isimle tanınmış olan bir kavim veya milletin hayatı da tarih açısından bilinen devirden önce tarih çerçevesinde henüz meçhul kalan bir zaman zarfında da mevcuttur. Binaenaleyh o kavim veya milletin hayatına ait olan bilgilerimiz itibariyle o kavim veya millete mahsus bir tarih devri, bir de tarih öncesi devri olması zaruridir.

Buna göre acaba Türk tarihinin tarih öncesi devri ile tarih devrini nasıl ayıracağız? Bu soruya cevap vermek son derece gereklidir. Fakat çok karışık olmasını doğal olarak kabul edebileceğimiz bu kadar önemli bir meselede birden bire karar vermek doğru değildir. İlim meselelerinde ne kadar dikkatli hareket etsek yine haklı oluruz. Türk tarihinin temelini atarken ilmî bir kesinlikle hareket etmek çok önemli ve özellikle ilmî olmayan, taraflı ve şahsî bir görüş ileri sürmemek şart olduğuna göre Türk tarihini, Türk tarih öncesi devrinden ayırmadan önce incelenmesi gereken edilecek diğer meseleler de vardır. Aksi takdirde şimdiye kadar düşüldüğü gibi yeniden bir takım hatalara düşmek işten bile değildir.

Efendiler, doğruyu görmek doğruyu anlamak için her şeyden önce bir kere de yanlışa bakmak, yanlışı ve yanlışığın anlamak ilimde hata etmemek için en iyi yöntemdir. Binaenaleyh Türk tarihinin, tarih ve tarih öncesine dair hatalara kısaca bir göz atmak iyi olur. İşte size bir misal; yakın zamanlara, çeyrek asır önceye gelinceye kadar "Türk Tarihi" sözü ortada yoktu. Henüz bizim sosyal ve millî çevremizde "Türk Tarihi" diye bir tarih düşünmek devri gelmemişti. O zamanlarda Türk tarihi ile Osmanlı tarihi birbirinin eşanlamlısı olarak anlaşılır ve Nâmık Kemal'in hararetle savunduğu Osmanlılık fikri tercih edilerek "Osmanlı Tarihi" tabiri kullanılırdı. Osmanlı tarihi Kayıhan kabilesinin Söğüt civarında yerleşmesi devrinden başlar, ondan önceki devir Osmanlı (veya Türk) tarih öncesine bırakılırdı. O dönemlerde memleketimizde, bizim aramızda Türk Tarihi,

esas itibariyle bu kadar kısa bir zamana dayanırdı. Hâlbuki daha sonra biz Türkler, Türklüğümüzü derin ve daha şuurlu bir surette idrak etmeyi başardığımızdan itibaren Kayıhan kabilesinin Söğüt civarına [404] yerleşmesi ile başlayan bir tarihin, Türk tarihinin ihtiyaç duyulan bilgileri karşılamaya yetmeyeceğini anladık ve bunu genişletme gereği duyduk. Ancak henüz bizde Türk tarihinin zaman unsuru kati ve ilmî bir şekilde belirlenmemiş olduğu için bu defa da bir aşırılıktan diğer aşırılığa düştük: Türk tarihini Çinlilerin eski bir zamanından, Çin tarihinin yakınından başlattık. Kendi kendimize dedik ki, "Türk tarihi, Çinlilerin (Hinuğ-nu) dedikleri "Kun-Kuyun-Hun"ların zamanlarından başlar." Gerçekte Türk tarihi belki buradan başlardı, belki de daha önceden veya daha çok sonradan başlardı. Biz, yalnız, hüküm vermekte acele etmiştik. Aldanmadığımız nokta şu idi:

Bir Kayıhan boyunun Söğüt civarında yerleşmesi, Osmanoğulları saltanatı tarihinin zaman unsuru için esaslı bir temel olmakla beraber, Osmanoğulları demek Türk milleti veya Türk kavmi demek olmadığı için, Türk tarihinin zaman unsurunu tespit ve tesise yeterli olamazdı. Aldandığımız nokta ise şu idi:

Türk tarihinin zaman unsurunu tespit ederken, bir takım milliyetçi hislere kapılarak, mümkün olabildiği kadar zamanda geriye gitmek suretiyle Türk isminin mevcut olmadığı devirlere kadar uzanıp (Hiyunu-nular)a kadar dayatmak. Gerçekte, bu şekilde doğal bir tarih sınırında durmayarak tarih öncesi sınırlarına geçtiğimizi fark etmiyorduk. Bu öyle bir hata idi ki bununla biz tarihin sınırlarından çıkarak mitoloji sınırına giriyorduk. Zira bilirsiniz ki, tarih sınırı ilmin yani doğruluğunu ilmen kontrol etmek mümkün olan bilginin hudududur; tarih öncesi ise mitolojinin sınırındadır ve bu sınır içinde tarihî rivâyetlerle, tarihî efsanelerden başka ilmen kesinleşmiş bilgi ya hiç yoktur ya da çok az vardır. Bu bilgiler de çoğunlukla konumuzda olduğu gibi, birbirlerine gerek zaman ve gerek hâdise alakasıyla bağlanamayarak kronolojik olmayan bir görünüm sunar.

Görüyorsunuz ki efendiler, Türk tarihinin tarih devrini belirleme, yani tarihimizin zaman unsurunun temelini tespit ederken birincisinin içeriği sizce şimdiden açık bir şekilde anlaşılmalı, ikincisinin de mahiyeti biraz daha izaha muhtaç [405] olan iki büyük hataya düşmüş oluyoruz. Türk tarihinin başlangıcı ne bir Kayıhanlı boyunun Söğüt'e yerleşmesi, ne de -bunun sebeplerini biraz sonra daha iyi anlayarak kanaat getirecekse- niz- (Hiyunu-nular)ın Çinlilerle mücadeleye başlaması zamanlardır.

Şimdi bana diyebilirsiniz ki; “o halde Türk tarihi hangi zamandan itibaren başlar?”

Ben de size derim ki; “İlim mesellerinde kesin kararımızı vermek için acele etmeyin ve büyük bir dikkat ile öncelikle karar vermek için gerekli olan bütün unsurları tetkik ve bunları tahlil edin.”

Bu tahlilde devam etmek üzere Türk tarihinin sahnesini teşkil eden coğrafi çevrede biraz dolaşalım:

Eski vakanüvisler tarafından kurulmuş olan Osmanlı tarihi binasını yıkmakta dahi kuvvetli faaliyet göstermeyen yeni zaman tarihçilerimiz bize Türk tarihinin sahnesi olmak üzere çok geniş bir arz parçası gösteriyorlar. Doğudan batıya, kuzeyden güneye doğru on binlerce kilometrelik bu geniş arz parçası Türklerin vatanları ve Türk tarihinin sahnesidir. Bu coğrafi saha Çin’den başlar, bütün merkezî ve batı Asya ile güney Asya’ya hâkim olur. Hatta bununla da yetinmeyerek Avrupa kıtasının büyük parçaları üzerinde ya hâlen hâkimdir ya da geçmişte hâkim olmuştur. Bu arz parçası Türklerin vatanı mıdır? Bazılarına bakarsanız Türklerin memleketleri, Türk vatanı bu kadar geniştir. Türkler bu geniş coğrafi sahada doğmuşlar, orada büyümüşler ve dolayısıyla bu alan onların memleketleridir. Tarihi, milliyetçi hislerle irdeleyen tarihçilerimize göre sınırı pek de belli olmayan bu vatanın adı “Turan”dır. Bir şiirinde;

“Rusya yıkılıp viran olacak

Türkiye büyüüp Turan olacak” diyen merhum Ziya Gökalp bu fikrin temsilcisi ve yayıcısıdır. Fakat bu, bir *duygusal tarih* görüşüdür. Bugün ilmî bir görüşle, işin hakikatinde millî ve siyasî bir varlık teşkil edebilen veya edebilecek olan bir “Turan” var mıdır? [406] Varsa neresidir? Bu soruya cevap vermek zordur. Çünkü Türklerin vatanları olmak üzere zikredilen bu geniş coğrafya üzerinde hâlen kendilerine “Türk” namını vermeyen, yani kendi kendilerini Türk olarak tanımayan bir takım kitleler yaşıyor ve bunlar arasında kuvvetli ve ortak bağlar da mevcut değildir. Bundan dolayıdır ki bu geniş coğrafya üzerinde cereyan eden tarih hâdiselerini birbirine sınımsız bağlı bir tarihî “bütün”ün “parçaları” olarak tanımak ve onları o şekilde değerlendirmek mümkün değildir.

Bu sözlerimle size şunu anlatmak istiyorum ki, Türk tarihinin zaman sınırı nasıl açık ve kesin olarak belirlenmemiş ve tespit edilmemişse coğrafi sınırları da öyle bir belirsizlik içerisinde bulunmaktadır. Türk milletinin tarihine sahne olan coğrafya sahasının

sınırlarını tespit etmekte de, zaman sınırını belirlemede gösterilen aşırılıklara düşmekten kurtulamamıştır. Dünkü tarihçilere, vakanüvislere bakılırsa Osmanlı İmparatorluğunun sınırının Türk vatanının sınırı olması gerekiyordu. Hâlbuki imparatorluğun seyyar bir hâkimiyet sınırı içinde birkaç önemli milletin millî vatan sınırları vardır. Bugünkü “Türkçü” tarihçilerin millî Türk sınırları arasında da hiçbir siyasi bağlantı bulunmadığı halde bu sınırlar, bugünkü şekilleriyle, tahkik ve tespite ihtiyaç olan bir takım insanların yerleştiği sahaları içermektedir. Her halde tarihimizin bu sorununun da çözülmesi gerekir. Bu mesele halledilmedikçe “Türk tarihi”nin coğrafî sahnesi tespit edilemeyecektir.

Efendiler, Türk tarihinin çözülmesi gereken üçüncü bir sorunu da tarihi yapan beşerî kitlenin hangi kitle olduğunu tayin meselesidir. Bu üçüncü tarih unsurunun Türk tarihinde açık bir şekilde belirlenmesi özellikle önemlidir. Aslında, doğru bir Türk tarihini yazmamız için “Türk” ismi ile nitelendirilmesi gereken insan kitesinin bütün vasıflarını açık bir şekilde belirlememiz ve tespit edebilmemiz lazımdır. Bu sayede “zaman” ve “coğrafya” unsurları da bir dereceye kadar daha kolaylıkla açıklığa kavuşabilecektir.

Buraya gelince, bütün iş şu soruya cevap vermeye bağlıdır: Kime Türk diyeceğiz? “Türklük” bir milliyettir. Milliyet de insan kitleleri arasında müşterek ve gayet [407] sıkı ve birçok bağlardan oluşan bir “câmia” teşkil eder. Bu bağlarla vücuda gelen câmia içinde binlerce, yüz binlerce, milyonlarca insandan oluşmuş bir kitle, tek bir şahsiyetmiş gibi değerlendirilebilir. Binaenaleyh, Türk milletinin tarihini yazmak için işe, bu milletin sınırını belirlemek ve tespit etmekle başlamak son derece doğaldır. O halde kime Türk diyeceğimizi düşünmemiz lazımdır.

Evet, kime Türk diyeceğiz, Türk kimdir? Bu soruya kesin bir şekilde cevap verebilmek için zihnimizi hayli yormamız gerekiyor. Ben de sizden rica ediyorum, birlikte bu önemli mesele için zihnimizi yormaya çalışalım. Mesele önemlidir. Zira bu sayede millî varlığımızı anlamış, millî şuurumuzu kazanmış olacağız. Çünkü Türk ismini kime vermek gerekeceğini hakkıyla belirlememiş ve onaylanmamış olan bir Türk aydını ilmî ve çağdaş manasıyla Türk değildir. Bunun için zihnimizi ne kadar yorsak yeridir.

Efendiler, Türklük, Bulgarlık, İtalyanlık, Almanlık hülasa herhangi bir milliyet, bir duygudan, bir fikirden, bir anlayıştan ilmî kavram ile bir “şuur”dan başka bir şey değildir. Hakikaten Türk olmak için yalnız bir şey mutlaka yeterlidir: “Ben Türküm” demek. Her kim ki kendisini “Türk” hisseder ve bilhassa Türk tanır, onu Türk biliriz; Türk olduğunu bilmeyene Türk demekte tereddüt etmek gerekir. “Tereddüt” diyorum çünkü ilim meselelerinde birdenbire kesip atmak doğru değildir; incelemeyi derinleştirmedikçe

ilmî bir gerçeğin hakikî çehresini çoğunlukla göremeyiz. İlim, mutlaka hükümlerde dikkat ve ihtiyat emreder; nitekim bahsimizde de bu dikkatin faydalı olduğunu şimdi anlayacaksınız.

Evet, Efendiler, Türk olmak için “Ben Türküm!” demek ve öyle hissedip kendi kendisini öyle tanımak birinci ve yeterli bir şart olmakla beraber bazen kendi kendisine “Türk” ismini vermemiş olanlar da hakikatte “Türk” olabilir. Mesela daha dün, sizin hocalarınızın, babalarınızın çocukluk devrinde İstanbul’da aydın bir şehirli toplumu içinde “Türk” sözü pek az kullanılırdı. O devrin ateşli bir milletçisi, daha doğrusu vatanperveri olan Nâmık Kemal, “Türk” kelimesini [408] kullanmaktan çekinir ve “Osmanlı” derdi. Bu kitleyi bundan tam yirmi sene önce meşrutiyet ve hürriyet heyecanıyla coşturan millî şarkılar hep “Osmanlıca” idi!

“Vicdanı muazzam olan Osmanlılarız, biz!” şarkısını hep bir ağızdan söylediğimiz zaman Osmanlılık hissiyle göğsümüz şişer, kendi kendimizi “Osmanlı” hissetmekten doğan bir gurur ile coşardık. Hâlbuki şimdi bu yirmi sene önce “millî” şarkı olmak üzere heyecanlarla terennüm ettiğimiz tatlı bir hicazkâr bestesinin Osmanlıca güftesini size misal olarak göstermek istediğim zaman, hafızamda ancak bu tek mısranın yaşadığını görüyorum ve Osmanlılığın övme ve hayırla anmaktan ibaret olan devamındaki mısraları hatırlamıyorum. Çünkü yirmi seneden beri geçirdiğimiz hâdiseler, artık bize Osmanlı değil, Türk olduğumuzu öğretti ve şimdi bize heyecan veren millî şarkılar, Osmanlı olduğumuzu değil, Türk olduğumuzu söyleyen, Osmanlı’yı değil Türk’ü terennüm eden şarkılardır.

Demek oluyor ki biz ancak Türk’üz. Buna karşılık önceden Osmanlı idik; ancak yakın zamanlara kadar kendilerini “Osmanlı” sayanlar hatta Türklüklerini hiç hatırlamayanlar Türk değiller miydi? Hiç şüphe etmezsiniz ki o zaman bizler de Türk idik, şu fark ile ki, o zamanlar Türk olmak duygusunu duymamış, Türk şuuru vicdanımızda yerleşmemiş, bunun için bütün millî varlığımız “Osmanlılık” gururu ile dolmuş bulunuyordu. Türk olmak, Osmanlı olmak, İngiliz olmak kendi varlığını bir beşerî kitleye seve seve bağlamak demektir. O zaman Osmanlı idik, çünkü başımızda hâkim olan Osmanoğlu sülalesinin hâkimiyetini taşımaya, onun yönetici varlığı içinde kendimizi onun malı, mülkü, esiri olarak tanımaya alışmıştık. Osmanlı olmak, Osmanlı devletinin hâkimiyetine bağlanmak demektir. Hâlbuki sonra bizde, demokrasi fikirleri, demokratik duygular inkişaf etti ve bir sülaleye, onun temsil ettiği yönetici varlığa bağlanacak yerde halka, Türk halkına, Türk halkının kitlevî varlığına bağlanmak ihtiyacını hissettik. O

zaman kendi kendimizi “Türk” diye ilân ettik. Diğer taraftan kendi millî varlığımız hakkındaki bu hatalı görüşümüz [409] sadece kendimize de özel bir durum değildir. Biz kendi kendimizi uzun zaman “Osmanlı” hissetmiş olduğumuz gibi, bizim halis ve öz kardeşlerimiz olan diğer bir takım Türkleri “İranlı-Acem” tanımışız ve onları hakir ve küçük görmeye çalışmışızdır. Aslında daha yoğun ve İstanbul Türklerine nispetle daha çok halis ve su katılmadık, henüz aşiret halinde yaşayan Türklerden oluşan Azerî Türkleri ile genel itibariyle memleketimizde “Acem” diye kendileri ile -yürek parçalayacak bir derecede olmak üzere- “Ekşici Acem!” diye alay edilirler. Yakın zamanlara kadar hemen herkesin katıldığı bu yaklaşım tarzı hatta bugün bile yaşıyor. Bir takım mecmualarda herkesi güldürmek için yaratılmış bir “Meşhedî” tipi vardır ki bu halis bir Türk tipidir; bu tipi yaratan da maalesef, memlekette aydın zümresine mensuptur. Hâlbuki efendiler, bu “Meşhedî” de Türk’tür. Asla Acem Türk’ünden başka bir millete mensup değildir. Size bu millî duygu ve millî şuur meselesini daha iyi anlatacağı için şunu da ilave edeceğim ki Azerî Türkleri arasında da, aynı ile bizde olan cereyan göze çarpar. İran içinde yaşayan Türklerin aydınları kendilerini çoğunlukla henüz “İranlı” hisseder ve bununla övünürler. Hâlbuki Kafkasya’da yaşayan Azerîler, kendilerini uzun zaman “İranlı” hissettikten sonra çoktan beri artık Türk olduklarını ilân etmişlerdir. Bir Kafkas Türkü, bir Türkiye Türkünü gördüğü zaman “kardaşım” deyip, gözleri yaşlarla dolarak boynuna atılır ve ona hakiki bir kardeş gibi sarılır; (işte biz) burada bir kısım ukalamızın “Acem” diye tahkir ettiği Türkler de çoğunlukla bu Türklerdir.

Daha fazla açıklamaya gerek görmüyorum; size bu örneklerle hayli şeyler anlatmış oluyorum. Siz de bu suretle anlıyorsunuz ki milliyet, her şeyden önce bir duygu, bir şuurdur; fakat sade duygu ve şuur milliyeti tayin etmez; dikkate alınması gereken daha başka noktalar da vardır.

Şimdi, yukarıdan beri anlattıklarımızı bir kere daha özetleyelim: [410]

Türk tarihini yazmak, bu tarihi canlı bir surette anlamak ve anlatmak için üç temel unsurun tespiti gerekir: Öncelikle zaman itibariyle Türk tarihinin başlangıç ve bitişini, ikinci olarak Türk tarihinin sahnesi olan coğrafi çevreyi; üçüncü olarak Türk ismi ile anılan beşerî kitlenin hangi kitle olduğunun tespiti ve belirlenmesi. [411]